

श्री. वसंतराव नाईक

मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य

६ नोव्हेंबर, १९७०

शिवाजी विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. आप्पासाहेब पवार, विद्यापीठाचे प्राध्यापक व विद्यार्थी, विद्यापीठाच्या नियामक मंडळाचे सदस्य आणि उपस्थित बंधु भगिनीनो,

ललित कलांचे माहेर घर, सधन शेती, सहकार व कृषि-उद्योगांचे एक प्रमुख केंद्र अशा विविध अंगांनी महाराष्ट्र राज्यात आज अग्रेसर असलेल्या या करवीर नगरीतील विद्यापीठाच्या दीक्षांत समारंभासाठी भाषण करण्यास बोलावून, आपण माझा हा जो बहुमान केला आहे, त्याबद्दल मी आपणा सर्वांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. या विद्यापीठाला हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक शिवाजी महाराज यांचे नाव देण्यात मोठेच औचित्य साधले आहे. शिवाजी महाराज हे एक रणधुरंधर सेनानी तर होतेच, शिवाय जनतेच्या हिताची सदैव काळजी वाहणारे ते एक थोर शास्ते होते. तसेच फारसी-मराठी शब्दकोशाची त्यांची योजना, राज्यकारभारातील निरनिराळ्या अधिकाऱ्यांच्या हुद्यांचे त्यांनी केलेले मराठीकरण, कवी भूषण, गागाभट्ट यांसारख्या कवींना व विद्वानांना त्यांनी दिलेला राजाश्रय, यावरून समाजाच्या सांस्कृतिक विकासाविषयी त्यांच्या ठिकाणी असलेली जाणीव व कळकळ याचे प्रत्यंतर आपल्याला मिळते. समाजाचा सांस्कृतिक विकास घडवून आणणे हे आजच्या विद्यापीठांचे एक प्रमुख कार्य आहे. अर्थात् चालू काळाच्या गरजा लक्षात घेता, विद्यापीठांच्या या कार्याचा खूपच विस्तार झाला आहे व आणखी व्हावयाचा आहे.

या दृष्टीने, आपल्या या विद्यापीठाने, विद्यापीठाचे कुलगुरु डॉ. आप्पासाहेब पवार यांच्या नेतृत्वाखाली व आपणा सर्वांच्या सहकार्याने, गेल्या चार वर्षांच्या अल्प काळात विद्यादानाचे व शिक्षण प्रसाराचे जे भरीव कार्य केले, ते आपल्या या संस्थेस निश्चितच भूषणावह आहे. विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे, प्रयोगशाळा, ग्रंथालये, क्रीडांगणे व विद्यापीठाच्या निरनिराळ्या विभागांसाठी ज्या देखण्या व आकर्षक इमारती बांधण्यात आल्या आहेत त्याने विद्यापीठाची शान वाढली आहे. तथापि, विद्यापीठाचे लोण लोकांपर्यंत पोहोचवून त्यांच्यामध्ये शिक्षणाची आवड व ओढ निर्माण करण्याच्या दृष्टीने, विद्यापीठाने जे विविध उपक्रम सुरू केले आहेत ते मला फार महत्त्वाचे वाटतात. आपले कुलगुरु खेडोपाडी जाऊन ग्रामीण जनतेस निरनिराळ्या शैक्षणिक उपक्रमांत सहभागी होण्यास उद्युक्त करतात हे ऐकून मला आनंद वाटला. त्यायोगे जनतेमध्ये शैक्षणिक जागृती होण्यास खूपच मदत होईल. या उपक्रमांबद्दल डॉ. पवारांना व विद्यापीठातील त्यांच्या सहकाऱ्यांना मी धन्यवाद देतो.

तसेच, 'अर्न अॅन्ड लर्न' म्हणजे अर्थार्जन करून विद्यार्जन करण्याचा उपक्रम या विद्यापीठातील विद्यार्थीवर्गात विशेष लोकप्रिय असल्याचे मला आढळून आले. विद्यापीठातल्या विद्यार्थ्यांनी श्रमदान करून विद्यापीठाच्या परिसरात 'विद्यार्थी भवन' ची शानदार इमारत बांधली, याबद्दल त्यांचे करावे तेवढे कौतुक थोडेच होईल. विद्यार्थी भवनात राहणारे विद्यार्थी विद्यापीठाच्या परिसरातील शेतावर काम करून, आपल्या शिक्षणाचा खर्च अंशतः भागवितात असे मला समजले. विद्यार्थीदशेत त्यांच्या ठिकाणी ही जी स्वावलंबनाची व श्रमप्रतिष्ठेची वृत्ती जोपासली जात आहे, ती त्यांना भावी आयुष्यात आपल्या पायावर उभे राहण्यास अत्यंत उपकारक ठरणार आहे.

विद्यापीठाने जे विविध उपक्रम हाती घेतले आहेत, त्यांत अलीकडेच सुरू केलेल्या आय. ए. एस्. प्रशिक्षण केन्द्राचा मला खास उल्लेख करावासा वाटतो. महाराष्ट्रातील विद्यार्थी आय. ए. एस्. व इतर अखिल भारतीय स्पर्धा परीक्षांत मागे का पडतात याची चौकशी करण्याकरिता शासनाने जी समिती नेमली होती, तिचे आपले कुलगुरू डॉ. आप्पासाहेब पवार हे अध्यक्ष होते. आनंदाची गोष्ट ही की, या समितीने सुचविलेला कार्यक्रम अंमलात आणण्यात आपल्या कुलगुरूंनी पुढाकार घेतला असून, या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत ते जातीने लक्ष घालीत आहेत. त्यांच्या या प्रयत्नास गोड फळे येतील, अशी मी आशा करतो. तसेच, शिक्षण क्षेत्रातील विविध प्रश्नांची चर्चा करून आपल्यापुढील कार्याची दिशा ठरविण्याकरिता आपले विद्यापीठ, संलग्न महाविद्यालयांचे प्राचार्य व प्राध्यापक यांच्या प्रसंगोपात्त परिषदा भरवित असते, ही सुद्धा समाधानाची गोष्ट आहे. त्याचप्रमाणे, विद्यापीठातर्फे महाविद्यालयांतील प्राध्यापक आणि माध्यमिक शाळांतील शिक्षक यांची चर्चासत्रे भरविण्यात येऊन परस्परांच्या अडचणी समजावून घेण्यात येतात आणि शैक्षणिक प्रश्नांबाबत विचारविनिमय करण्यात येतो. या उपक्रमामुळे शाळा आणि महाविद्यालये यांच्यामध्ये निकोप संबंध वाढीस लागण्यास व एकूण शिक्षकवर्गामध्ये शिक्षणाविषयी एकात्म दृष्टिकोन रुजण्यास निश्चितच मदत होईल. याचबरोबर, विद्यापीठातील विद्यार्थ्यांनी मागासलेल्या वर्गाच्या व विशेषतः कंजारभाट या माजी गुन्हेगार जमातीच्या मुलांसाठी चालविलेली प्राथमिक शाळा, विद्यार्थी कल्याण मंडळ, विद्यार्थ्यांनी सहकारी तत्त्वावर चालविलेले उपहारगृह व वस्तुभांडार, या उपक्रमांचाही खास उल्लेख करावयास हवा. आपल्यामध्ये सामाजिक सहकाराची भावना, दलित वर्गाविषयी कळकळ व सहानुभूती आणि सेवाभाव रुजावा, याबद्दल विद्यार्थ्यांना लागलेल्या तळमळीचे हे निदर्शक आहे. त्याचप्रमाणे आपले कुलगुरू व प्राध्यापकवर्ग यांच्या कल्पकतेचे, उत्साहाचे व सामाजिक जबाबदारीच्या जाणिवेचे ते उत्तम प्रतीक आहे.

शिक्षणाच्या उद्दिष्टांबाबत आपल्या ठिकाणी ही जी जाणीव व कळकळ मला दिसून येत आहे ती लक्षात घेऊन, आजचे शिक्षण व त्या बाबतीतील आपल्या अपेक्षा, यासंबंधीचे माझे काही विचार मी येथे मांडले तर ते अस्थानी होणार नाही. ज्ञानार्जन हे सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचे प्रमुख व मूलभूत उद्दिष्ट होय, हा विचार सर्व जगात व आपल्याकडेसुद्धा फार प्राचीन काळापासून मान्यता पावलेला आहे. परंतु आपल्या देशात पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या काळात, ज्ञानार्जनाचे हे उद्दिष्ट पूर्णपणे दुर्लक्षिले जाऊन, केवळ अर्थार्जन एवढेच शिक्षणाचे संकुचित उद्दिष्ट झाले होते. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे, 'नोकरी' आणि तीसुद्धा जुजबी सरकारी नोकरी पदरात पाडून घेणे एवढे मर्यादित उद्दिष्ट त्यावेळी शिक्षणाला आले. शिक्षणाचे हे अतिसंकुचित स्वरूप पाहून, त्या काळांतसुद्धा लोकमान्य टिळक, नामदार गोखले, महर्षी कर्वे, कर्मवीर भाऊराव पाटील, रवींद्रनाथ टागोर यांच्यासारख्या थोर नेत्यांनी व विचारवंतांनी, शिक्षणात राष्ट्रीय आशाआकांक्षांचे प्रतिबिंब पडावे म्हणून जोरदार प्रयत्न केले. त्यांच्या या प्रयत्नास बऱ्याच प्रमाणात यश आले, आणि म्हणूनच शिक्षणाचा खरा आदर्श दृष्टीसमोर ठेवून त्याप्रमाणे कार्य करणाऱ्या काही नामवंत संस्था आजही आपल्यामध्ये आहेत. तथापि, सर्वसामान्य लोकांच्या बाबतीत नोकरी व त्यातल्या त्यात सरकारी नोकरी एवढेच शिक्षणाचे ध्येय होऊ बसले होते.

आपल्या शिक्षणाला मिळालेले हे अनिष्ट वळण, हा संकुचित वारसा धुवून काढून, चालू काळाच्या गरजा ज्यायोगे पुऱ्या होतील अशी अमूलाग्र नवीन शिक्षण पद्धती तयार करणे हे स्वातंत्र्योत्तर काळातील आपले एक प्रमुख कर्तव्य झाले. आज आपण विज्ञानयुगात राहात आहोत. मला वाटते विज्ञान युग, अणु युग या संज्ञासुद्धा आता थोड्या जुन्याच किंवा अपुऱ्या वाटू लागल्या आहेत. खरे तर, आपण आज अवकाश युगाचा उंबरठा ओलांडला आहे. विमान हे आज केवळ विद्यार्थ्यांच्या क्रमिक पुस्तकात किंवा शास्त्रज्ञांच्या प्रयोगशाळेत राहिलेले नसून उद्योगधंदे, शेती वगैरे जीवनाच्या हरेक क्षेत्रात त्याने प्रवेश केला आहे. स्वयंपाक घरापासून ते कारखान्यापर्यंत सर्व प्रकारच्या कामांसाठी आज आपण विज्ञानाचा अवलंब करीत आहोत. समुद्राला भरतीचे उधाण यावे, त्याप्रमाणे चोहो बाजूंनी विज्ञानाला उधाण आले आहे.

या विज्ञान सूर्याला आपण सामोरे गेले पाहिजे, त्याला अर्घ्य-प्रदान केले पाहिजे. त्याकरिता लागणारी दृष्टी व शक्ती पुरविण्याचे काम शिक्षणाचे आहे. नव्या जगासमोर नव्या नव्या समस्या उभ्या राहात आहेत. विज्ञानाच्या साहाय्याने प्रत्यही लागणाऱ्या नव्या शोधामुळे, आपल्या उत्पादनाच्या प्रचलित पद्धती व साधने जुनाट व गैरसोयीची ठरत आहेत. देशाची वाढती लोकसंख्या, तिच्या वाढत्या गरजा व बदलते राहणीमान वगैरेमुळे गेल्या काही वर्षांत आपले सामाजिक जीवन ढवळून

निघत आहे. विज्ञानाच्या या आव्हानास तोंड देण्याकरिता आपल्याला लागणारी शक्ती व बुद्धी शिक्षणातूनच मिळाली पाहिजे. आजचे आपले शिक्षण एवढे समर्थ आहे का ? मला वाटते या प्रश्नाचे 'हो' असे उत्तर निःसंदिग्धपणे देता येणार नाही. आपल्या शिक्षणाला तांत्रिक व वैज्ञानिक वळण देण्याचा थोडाफार प्रयत्न आपण केला आहे, तसेच शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तारही बराच झाला आहे. टीका करण्याच्या हेतूने नव्हे, तर आत्मनिरीक्षण करण्याच्या दृष्टीने आपण विचार केल्यास असे दिसून येईल की, एकोणीसाव्या शतकात मेकॉले साहेबांनी या देशात जी शिक्षण पद्धती सुरू केली तिच्यापासून आपण फार दूर गेलेलो नाही. आपल्या शिक्षणाचा सर्वसाधारण दर्जा म्हणावा तसा सुधारलेला नाही. एक स्वतंत्र व महान राष्ट्र निर्माण करण्याचे काम आपल्या शिरावर घेऊन ते धीराने पार पाडील अशा दमदार, धैर्यशाली युवकांची पिढी तयार करण्यात आपल्याला पाहिजे तसे यश आलेले नाही; आणि म्हणून जगातील प्रगत राष्ट्रांच्या पंक्तीत आपल्याला अद्याप निश्चित असे स्थान मिळालेले नाही. विशेषतः शिक्षणाच्या क्षेत्रात आपण आजही स्फूर्ती व मार्गदर्शनासाठी परदेशाकडे डोळे लावून बसतो. आपल्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्रपणे विचार करण्याची ताकद शिक्षण पुरेशा प्रमाणात निर्माण करू शकले नाही, ही आपल्या शिक्षण पद्धतीतील सर्वात मोठी उणीव होय, असे मला वाटते. नोकरी हे ध्येय ठेवून शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या आजही आपल्याकडे फार मोठी आहे. शिक्षणाने नोकरीचा प्रश्न सुटतो, समाजात थोडीबहुत प्रतिष्ठा लाभते आणि मुख्यतः हलके मानले जाणारे शारिरिक श्रम व कष्ट टळतात, केवळ अशा दृष्टीने अद्यापही शिक्षणाकडे पाहण्याची वृत्ती आपल्या समाजात आहे. आणि म्हणून कमीत कमी श्रमात व कमीत कमी वेळात, परीक्षेत कसेबसे उत्तीर्ण होण्याची पुष्कळांची धडपड असते. शिक्षणाने आपल्या मनावर काही उच्च संस्कार घडविले पाहिजेत. विचारांचे सामर्थ्य अत्याद्वारा आपण प्राप्त करून घेतले पाहिजे, याची नीटशी जाणीव अशा व्यक्तींच्या ठिकाणी आढळून येत नाही. पण ही प्रवृत्ती फक्त विद्यार्थ्यांची परीक्षेकरिता तयारी करून घेण्याच्या खटपटीत असतात. या मार्गाने विद्यार्थी परीक्षेत उत्तीर्ण होत असतीलही, परंतु भावी आयुष्यात आपल्या जबाबदाऱ्या पेलण्यास ते तितकेसे समर्थ ठरतातच असे नाही.

आपल्या शिक्षण पद्धतीतील या दोघांना विद्यापीठे व अन्य शिक्षण संस्था सर्वस्वी जबाबदार आहेत असे मी मानीत नाही. संबंध देशाला शिक्षणाचे एकसूत्री धोरण नाही, ही गोष्ट त्याला मुख्यतः कारणीभूत आहे. तथापि, आपल्या राज्यातील बहुतेक विद्यापीठांनी आता बऱ्याच विषयांसाठी प्रादेशिक भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम बनविले आहे, याबद्दल मला आनंद वाटतो. पाठ्यपुस्तके आणि पूरक वाचनाकरिता लागणारी इतर साधने, यांच्या बाबतीतही अद्याप बऱ्याच अडचणी आहेत याची मला जाणीव आहे. तथापि, केन्द्र व राज्य सरकारांनी पाठ्यपुस्तके तयार करण्याच्या योजना विस्तृत प्रमाणावर हाती घेतल्या असून, ते त्यांचा कसोशीने पाठपुरावा करीत आहेत. विद्यार्थ्यांला

त्याच्या मातृभाषेतून शिक्षण मिळण्याची सोय झाल्यावर, स्वतंत्रपणे विचार करण्याची ताकद त्याच्या ठिकाणी येईल आणि आपल्या शिक्षणाचा सर्व चेहरामोहरा बदलून जाईल, असा मला भरवसा वाटतो.

गेल्या पंधरा-वीस वर्षांत, आपल्या देशात शिक्षणाचा प्रसार फार झपाट्याने झाला. शिक्षणाचा हा प्रसार बव्हंशी संख्यात्मक स्वरूपाचा आहे हे कोणीही मान्य करील. तथापि, मूठभर माणसांपेक्षा – मग ही माणसे कितीही गुणी व कार्यक्षम असोत – बहुसंख्य माणसांनी राज्य करणे अधिक चांगले, या लोकशाही तत्त्वाचा एकदा आपण स्वीकार केल्यानंतर, शिक्षणाच्या क्षेत्रातही मूठभर बुद्धिवंतांनाच केवळ शिक्षण मिळण्यापेक्षा बहुसंख्य लोकांना शिक्षण मिळण्याची सोय झाली पाहिजे, या तत्त्वाचा आपण ओघानेच स्वीकार केला. लोकशाही जीवनपद्धतीत हे तत्त्व निरपवाद आहे. यामुळे शिक्षणाचा कस कमी झाला अशी तक्रार काही लोक करतात, परंतु त्या तक्रारीत मला फारसे तथ्य वाटत नाही. वस्तुस्थिती अशी आहे की, उच्च शिक्षण घेण्यासाठी येणारा विद्यार्थी आज बदलला असताना, शिक्षणाची चौकट मात्र बरीचशी पूर्वीची होती तशीच राहिली. आज आठ-दहा हजार लोकवस्तीच्या गावांमध्येही महाविद्यालये निघाली असल्याने, महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्याकरिता ग्रामीण भागातील विद्यार्थी मोठ्या प्रमाणावर येत आहेत. परंतु या विद्यार्थ्यांचा बौद्धिक विकास योग्य तऱ्हेने व योग्य दिशेने होईल अशी आपल्या शिक्षण पद्धतीची रचना अद्याप तरी नाही. यामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात जी एक सुप्त अशी संघर्षाची परिस्थिती निर्माण झाली, ती विद्यार्थ्यांमधील असंतोषाला प्रामुख्याने कारणीभूत आहे.

विद्यार्थ्यांमध्ये आज हा जो असंतोष फैलावलेला आढळतो त्याच्या मुळाशी वैफल्याचीही एक तीव्र भावना आहे, आणि त्याबद्दल आपण विद्यार्थ्यांना दोषी ठरवू शकणार नाही. कारण या वैफल्यची कारणे प्रमुखतः आर्थिक आहेत. आपल्या शिक्षण संस्थांमधून बाहेर पडणाऱ्या तरुणांना आपण एकतर पुरेसा कामधंदा पुरवू शकत नाही. दुसरे असे की, विद्यार्थी आपल्या उमेदीची अनेक वर्षे खर्च करून जे शिक्षण घेतो ते कामधंदा मिळविण्याच्या दृष्टीने उपयुक्त नाही, असा शिक्षण पुरे केल्यावर त्याला अनुभव येतो, आणि त्याचा भ्रमनिरास होतो. मग प्रश्न पडतो की, या सर्व शिक्षण संस्था एवढा खर्च करून चालवावयाच्या तरी कशाला ? ज्या शिक्षणाची उपयुक्तता बेभरवशाची आहे ते शिक्षण मग एक कवेळ चैनीचीच गोष्ट आहे असे म्हणता येणार नाही काय ? थोडक्यात म्हणजे, आपल्या शिक्षण पद्धतीत अमूलाग्र बदल करण्याची आज नितांत आवश्यकता आहे. या बदलाचे स्वरूप काय असावे हा शिक्षणाच्या क्षेत्रातील एक मोठा प्रश्न आहे, त्याच्या तपशिलात मी येथे जात नाही. मी एवढेच म्हणून की, आजचा विद्यार्थी हा उद्या समाजाचा उपयुक्त घटक होईल, आपल्या बुद्धीचा व श्रमशक्तीचा त्याला आपल्या स्वतःबरोबरच आपल्या समाजासाठी व देशासाठी पुरेपूर उपयोग करून घेता येईल, अशा प्रकारचा हा बदल असला पाहिजे. त्या दृष्टीने तुमच्या या

विद्यापीठाने योग्य दिशेने पावले टाकली आहेत, याचा मी अगोदर निर्देश केला आहे. परीक्षांच्या बाबतीत 'सिमिस्टर' पद्धत सुरु करण्याची पूर्वतयारी विद्यापीठाने केली आहे, हे ऐकून मला आनंद वाटला. तथापि, हा केवळ प्रारंभ आहे असे मला वाटते. तुमच्याच केवळ नव्हे तर इतर सर्व विद्यापीठांनी या दिशेने प्रयत्न करावयास हवेत. शिक्षणाच्या जगाची व्यवसायाच्या जगाशी सांगड घालावयाची असे थोडक्यात या प्रयत्नांचे सूत्र असले पाहिजे. तसे झाले म्हणजे आपला चरितार्थ आपण चालवू शकू असा आत्मविश्वास विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणी आपोआपच निर्माण होईल, आणि मग समाजाच्या हितसंवर्धनाची काळजीही तो वाहू लागेल. याकरिता विद्यार्थी हा आपल्या शिक्षणाचा केंद्रबिंदू झाला पाहिजे. आपल्या समोर बसून शिकत असलेला विद्यार्थी कोठून आला, त्याच्या मनावर कशा प्रकारचे संस्कार घडले आहेत, त्याच्या गरजा काय आहेत, त्याच्या गुणांचा विकास कसा करता येईल, उलटपक्षी त्याच्या ठिकाणी काही दोष व उणिवा असतील तर त्या कशा प्रकारे, दूर करता येतील, याची शिक्षकाने सहानुभूतीने वास्तुपुरत, केली पाहिजे व त्या विद्यार्थ्याला हरप्रकारे मार्गदर्शन केले पाहिजे.

शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यामध्ये असे प्रेमाचे व आपुलकीचे संबंध निर्माण झाल्यास आपल्या शिक्षणाचे सारे रूप पालटून जाईल. शिक्षकांमध्ये विद्यार्थ्यांविषयी असलेला सहानुभूतीचा अभाव, हे विद्यार्थ्यांमधील बेशिस्तीचे व असंतोषाचे एक महत्त्वाचे कारण ठरते. शिक्षकांकडून विद्यार्थ्यांना अशा प्रकारे सहानुभूतीची व आपुलकीची वागणूक न मिळाल्याने, ते मग उपद्रव्यापी व चळवळ्या गटांकडे आपला मोहरा वळवितात व त्यांच्या तंत्राने वागतात. तेव्हा, अध्यापकवर्गाला माझी अशी कळकळीची विनंती आहे की, त्यांनी आपल्या विद्यार्थ्यांचे मन ओळखून घेण्याचा प्रयत्न करावा व त्यांना सहानुभूतीची व समजूतदारपणाची वागणूक द्यावी. विद्यार्थी हा शरीराने तसाच मनाने तरुण असतो, आणि तरुण मन हे नेहमी ध्येय प्रणव व सर्जनशील असते. तरुण मन हे ओल्या शाडूसारखे असते. त्याला आकार देऊन त्याची सुंदर मूर्ती बनविण्याचे आपणा शिक्षकांचे काम आहे. आपली सारी कल्पकता, कुशलता व बुद्धिचातुर्य योजून ते आपण केले व त्यात प्रेमाचा ओलावा असला तर, विद्यार्थ्यांमध्ये असंतोष निर्माण होण्यास फारसे कारण उरेल असे मला वाटत नाही.

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाबाबत शिक्षणसंस्थांची जशी काही कर्तव्ये आहेत तशीच शासनाचीही आहेत. विद्यार्थ्यांच्या नव्या पिढीच्या आशाआकांक्षा ज्यात प्रतिबिंबित होतील अशी नवी शिक्षण पद्धती अंमलात आणण्याचे प्रयत्न राज्यशासनाने यापूर्वीच सुरु केले आहेत. या दृष्टीने काही नवे शैक्षणिक कार्यक्रमांही आखण्यात आले आहेत. राज्य सरकार विविध स्वरूपाच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांवर आज वर्षाला १०० कोटी रुपयांहून अधिक खर्च करते, आणि यातील बराच मोठा भाग उच्च शिक्षणावर खर्च होतो. आपल्या शिक्षण पद्धतीत कालानुरूप अमूलाग्र असा बदल घडवून

आणण्याचा राज्य शासनाचा निर्धार आहे. शासनाच्या शिक्षण धोरणाच्या संदर्भात, संख्या की गुणवत्ता अशा एक वाद अलीकडे बराचसा घातला जातो. परंतु संख्या आणि गुणवत्ता यांत निवड करण्यासारखे काही नसून, कोणत्याही गोष्टीचे ते दोन अविभाज्य घटक असतात, आणि म्हणून त्यांची बरोबरीनेच प्रगती झाली पाहिजे. एकाच तराजूच्या त्या दोन तागड्या म्हणता येतील, आणि तराजू समतोल राहिला तरच त्याला तराजू म्हणायचे ! शिक्षणात आपण आतापर्यन्त संख्यात्मक विस्तराची कास धरली होती ; परंतु आपण आता संख्यात्मक व गुणात्मक अशा दोन्ही आघाड्यांवर प्रगती करीत आहोत, आणि त्यामुळे शिक्षणाच्या क्षेत्रात महाराष्ट्र राज्य हे आज संबंध देशात अग्रेसर मानले जात आहे, ही आपणा सर्वांच्या अभिमानाची गोष्ट आहे.

माझ्या पदवीधर मित्रांनो, आज तुम्ही आपल्या जीवनातील एक रम्य व स्वप्नसुलभ असा काल मागे टाकून नव्या, वास्तव जीवनात प्रवेश करणार आहात. आजवरचे तुमचे जीवन महाविद्यालय व बहुतांशी विद्यापीठाचा परिसर यांच्या पुरतेच मर्यादित होते. यापुढे तुम्ही जीवनकलहाच्या रणांगणात उतरणार आहात. अशा वेळी मनाला एक प्रकारची उत्सुकता व हुरहुर लागणे स्वाभाविकच आहे. एका बाजूला, आजवर अनुभवलेल्या जीवनाच्या रम्य स्मृतींचे तरंग मनात उठत असतील, तर दुसऱ्या बाजूला भावी जीवनाबद्दलची काहीशी अनिश्चितताही मनाला जाणवत असेल. परंतु आपण अशा प्रकारे अस्वस्थ होण्याचे कारण नाही. या विद्यापीठाने आपल्या पाठीशी शिक्षणाची जी शिदोरी बांधून दिली आहे तिचा व्यवस्थित उपयोग करून जीवनाला धिटाईने सामोरे जा. जो धैर्य व धाडस करतो, त्याच्यापासून यश सहसा लपून राहत नाही. पदवी मिळाली, आता शिक्षण संपले असा समज चुकूनसुद्धा करून घेऊ नका. कारण शिक्षण ही एक अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे. ती पदवीबरोबर संपत नाही, उलट पदवीने तिची सुरुवात होते. येथून पुढे प्रत्यक्षातले, वास्तव जीवन हाच तुमचा शिक्षक व तेच तुमचे विद्यापीठ होणार आहे. आज ज्ञान अक्षरशः प्रचंड वेगाने वाढत आहे. काल मिळालेले ज्ञान आज शिळे होते व आज मिळालेले ज्ञान उद्या शिळे होणार, अशा वेगाने ज्ञानाच्या कक्षा वाढत आहेत. तेव्हा, विद्यापीठात मिळालेले शिक्षण आपल्याला आयुष्यभर पुरेल असे समजणे चुकीचे ठरेल. प्रत्येक माणूस हा आयुष्यभर विद्यार्थी असतो. सतत शिकण्याची वृत्ती ठेवली तर मन उल्हसित व ताजेतवाने राहिल आणि आयुष्याला साचेबंदपणा येणार नाही.

माझ्या तरुण मित्रांना मी नेहमी एक गोष्ट सांगत असतो की देशाने, समाजाने माझ्याकरता काय केले असा प्रश्न विचारण्यापेक्षा मी माझ्या देशाकरता व माझ्या लोकांकरिता काय केले असा प्रश्न तुम्ही आपल्या मनाला विचारावा. सर्व बऱ्यावाईट गोष्टींबद्दल देशावर व समाजावर दोषारोप करण्याची एक वृत्ती विशेषतः आपल्या सुशिक्षित वर्गामध्ये आढळून येते. समाजाने आपल्यासाठी सर्व काही

करावे अशी एक भावना त्याच्या मुळाशी असते. याचे कारण आपल्याला शिक्षण मिळाले त्याच्यामागे कोण आहे, याची योग्य जाणीव त्यांना असत नाही. विद्यार्थी शिक्षण घेतो ते केवळ आपल्या किंवा आपल्या पालकाच्या कुवतीवरच नव्हे. तर त्याच्या शिक्षणाला समाजाचा फार मोठा हातभार लागतो ही गोष्ट सहसा लक्षात घेतली जात नाही. १९४७ साली राज्य सरकार शिक्षणावर दरसाल २ कोटी रुपये खर्च करीत होते, तेथे मी आताच सांगितल्याप्रमाणे आज १०० कोटी रुपये खर्च करीत आहे. यावरून शिक्षणकार्याला आज शासनाची, म्हणजे पर्यायाने समाजाची केवढ्या मोठ्या प्रमाणावर मदत होते याची कल्पना येईल. हा पैसे गोरगरिबांसकट समाजाच्या सर्व स्तरातील लोक देतात. हा एक प्रकारे अपूर्व असा त्याग म्हणावा लागेल.

समाजाचा हो थोर त्याग लक्षात घेऊन, सुशिक्षित तरुणांनी समाजाचे हे ऋण काही अंशी तरी फेडावे अशी अपेक्षा केल्यास चूक ठरेल काय ? शिक्षणाने विद्यार्थ्यांमध्ये अशा प्रकारची सामाजिक जाणीव निर्माण केली किंवा नाही, ही शिक्षणाची सर्वात मोठी कसोटी मी मानतो. जे गोरगरीब लोक शिक्षणासाठी अशा प्रकारे आपल्या तोंडचा घास काढून देतात, त्यांच्याविषयी सुशिक्षित तरुणांना करुणा वाटत नसेल, तर त्यांचे सारे शिक्षण वाया गेले असे मी म्हणेन. शिक्षणाने सुशिक्षितांमध्ये समाजातील पददलितांसंबंधी जर दुराव्याची भावना, त्यांच्यापासून फटकून रहाण्याची वृत्ती निर्माण होत असेल, तर अशा शिक्षणास शिक्षण तरी कसे म्हणावे ? तेव्हा, विद्यार्थ्यांमध्ये समाजातील विशेषतः दलित वर्गाविषयी करुणा व त्यांच्या उद्धाराची तळमळ निर्माण होईल, हे त्यांच्या शिक्षणास जबाबदार असलेल्या विद्यापीठांनी, महाविद्यालयांनी व शाळांनी पाहिले पाहिजे व त्या दृष्टीने योग्य असे उपक्रम सुरू केले पाहिजेत. शिक्षण जसे समाजाभिमुख होण्यातच त्याचे खरे साफल्य आहे.

माझ्या स्नातक बंधुनो, आज आपण जी शैक्षणिक पात्रता व यश संपादन केले आहे त्याबद्दल मी आपले मनःपूर्वक अभिनंदन करतो, आणि आपले भावी जीवन सुखाचे, भरभराटीचे व समृद्धीचे जावो आणि आपल्या हातून आपल्या समाजाची व देशाची भरीव सेवा घडो, अशी शुभेच्छा व्यक्त करून माझे भाषण संपवितो.

□□□